

partij een veel grotere rol speelden: vloeiende lijnen werden scherper getrokken, bestaande tegenstellingen werden uitvergroot, organisaties namen meer robuuste contouren aan. Zo wist na verloop van tijd iedereen weer waar hij (en wat later ook zij) aan toe was. De zuilen erkennen elkaar en de staat subsidieerde allen. En een grote gemoedsrust kon vervolgens weer over het land dalen.

Piet de Rooy

J. Kuyt, N. Middelkoop, A. van der Woud, *G. B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam* (Amsterdam: Gemeentearchief, Rotterdam: Uitgeverij 010, 1997, 147 blz., f49,50, ISBN 90 6450 314 1).

Dit boek is verschenen als catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Gemeentearchief van Amsterdam. De 'bouwmeesters van Amsterdam' die hier centraal staan zijn G. B. Salm (1831-1897) en zijn zoon A. Salm (1857-1915), twee pleitbezorgers van het eclecticisme. Deze stroming vermengde vrijelijk stijlelementen uit diverse periodes uit het verleden tot een eigen geheel ten behoeve van gebouwen en gebouwwormen die qua bouwmaterialen, constructie, indeling en ornamentiek volledig voldeden aan de eisen van die tijd. Door zijn pragmatische en individualistische karakter was het eclecticisme in essentie een moderne stijl, die als een van de wegbereiders heeft gefungeerd voor de architectonische ontwikkelingen na 1900. A. van der Woud houdt in zijn bijdrage 'Architectuur voor een nieuwe geschiedenis' (8-13) mijns inziens dan ook terecht een pleidooi tot eerherstel van het eclecticisme.

N. Middelkoop beschrijft in zijn bijdrage 'G. B. Salm en A. Salm GBzn, architecten voor een nieuwe tijd' (14-33) het leven en werken van beide architecten. Vader en zoon hebben zeer veel samengewerkt, zoals bijvoorbeeld bij het romeins-classicistische aquarium voor Artis (1879-1880). G. B. Salm gebruikte in zijn ontwerpen over het algemeen sobere vormen: denk aan het in neorenaissance en neoromaanse vormen opgetrokken gebouw van de vrije gemeente in Amsterdam (1879), tegenwoordig beter bekend als Paradiso. A. Salm ontwierp daarentegen in een fantasievolle stijl, zoals blijkt uit de *all'italiana* gebouwde villa Ma Retraite te Zeist (1897).

Het grootste deel van het boek (34-136) wordt ingenomen door de catalogus van J. Kuyt, die 150 nummers omvat. Het betreft geen oeuvre-catalogus; alleen werken waarvan zich tekeningen in het Gemeentearchief bevinden, zijn opgenomen. Niettemin geven de ontwerpen een uitstekend overzicht van wat de Salmen zoal gebouwd hebben en dat is veel en gevarieerd: verbouwingen van diverse aard, fabrieken, remises, winkelpanden, kantoren, banken, scholen, kerken, cafés, villa's. Het merendeel staat of stond in Amsterdam en in de buurt van plaatsen als Bloemendaal en Hilversum. De opzet van de catalogus is in hoofdzaak chronologisch: per catalogusnummer wordt een aantal feitelijke gegevens genoemd, gevolgd door nadere informatie over de opdrachtgever, de totstandkoming, het gebouw zelf en een bibliografie. Ongeveer de helft van de catalogusnummers wordt begeleid door zwart-wit afbeeldingen van plattegronden, opstanden, detailtekeningen en foto's van het betreffende gebouw. Verder is het zeer verzorgd uitgegeven boek voorzien van een vijftigtal werkelijk prachtige kleurenafbeeldingen die de originelen qua kleur zeer goed weergeven. Bij deze afbeeldingen worden helaas alleen de catalogusnummers vermeld en niet wat ze voorstellen, zodat enig geblader steeds noodzakelijk is. Het boek wordt ontsloten door een namenregister, een topografisch register en een kaart van Amsterdam waarop de gebouwen van de beide Salmen zijn ingetekend.

Volgens N. Middelkoop behoren de vele bouwwerken van G. B. en A. Salm 'zonder twijfel

tot het meest originele architectonisch erfgoed dat de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland heeft voortgebracht' (30). Het lijkt mij dat een dergelijke waardering toch wel enige onderbouwing behoeft in de vorm van een vergelijking van hun werken met die van andere architecten uit die tijd, maar dat gebeurt niet. Nu is dit ook niet de opzet van het boek en het zou een totaaloverzicht van hun productie vereisen, dat er niet is; veel moet dus nog worden onderzocht, waarvoor deze catalogus een eerste aanzet geeft.

J. Th. Rijper

M. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, vi + 295 blz., f59,90, ISBN 90 12 08432 6).

Dwarswind is een vertaling en bewerking van het oorspronkelijk in Amerika verschenen *Fokker. A transatlantic biography*. Beide boeken zijn het resultaat van een jarenlange zoektocht in binnen- en buitenlandse archieven naar nieuw materiaal betreffende de oprichter van de inmiddels ter ziele gegane NV Koninklijke Nederlandse vliegtuigenfabriek Fokker. Er was reeds veel gepubliceerd over enerzijds de persoon Fokker en anderzijds over diens vliegtuigbouw, maar deze studie tracht beide facetten te integreren. Daarnaast is *Dwarswind* in zekere zin een bedrijvenportret. Dierikx beschrijft namelijk in negen hoofdstukken op chronologische wijze het leven van Anthony Fokker (1890-1939), diens vliegtuigbouw en vliegtuigfabrieken. Een verantwoording en epiloog completeren deze publicatie, die voorts een notenapparaat, een literaturopgave en een katern met foto's bevat.

Anthony Fokker, zoon van een welgestelde Indische koffieplanter, groeide op in Haarlem. Nadat hij in 1908 voortijdig de HBS had verlaten, kon hij zich dankzij de schier grenzeloze financiële steun van zijn ouders geheel gaan wijden aan zijn grote passie: vliegtuigen. In Duitsland leerde hij de beginselen van de vliegtuigconstructie. Daar behaalde hij ook zijn vliegbrevet. In 1912 ontstond nabij Berlijn met financiële hulp van familie en bekenden het eerste Fokkerbedrijf. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een geweldige stroom aan Duitse orders voor Fokker gevechtsvliegtuigen. Teneinde zijn bedrijfsactiviteiten veilig te stellen, besloot de jonge ondernemer eind 1914 Duits staatsburger te worden. Een stap die hij vijfjaar later weer ongedaan liet maken. De vrede van Versailles en de val het Duitse keizerrijk maakten in 1918 een dramatisch einde aan Fokkers succes. Na enkele maanden van grondige voorbereidingen slaagde hij erin een belangrijk deel van zijn bedrijfsactiviteiten te verplaatsen naar het neutrale Nederland. Hier begon hij met hulp van zijn familie opnieuw onder de naam De Nederlandsche Vliegtuigenfabriek. Kort daarna trad hij in het huwelijk met zijn Duitse verloofde. De gepassioneerde vliegtuigbouwer bleek echter geen *family man* en in 1923 scheidde het paar. Na mislukte pogingen om in Nederland naast gevechtsvliegtuigen ook burgervliegtuigen te bouwen, besloot Fokker elders zijn geluk te beproeven. Hij reisde af naar de Verenigde Staten, waar hij eveneens een vliegtuigenfabriek vestigde. Weldra was hij er een succesvol zakenman. In 1927 trad hij voor de tweede maal in het huwelijk. Ruim een jaar later eindigde deze verbintenis door de zelfdoding van zijn echtgenote. Daarna stapelden de tegenslagen zich op. Een hooglopend conflict met de grootste aandeelhouder over de te volgen koers verdreef hem in 1931 uit zijn Amerikaanse onderneming. Met zijn inmiddels kwakkelende Nederlandsche Vliegtuigenfabriek bemoeide Fokker zich nauwelijks meer. Mede door de wereldwijde ontwikkelingen in de luchtvaarttechnologie waren de Fokker-producten verouderd geraakt. Inmiddels wreekte zich Fokkers jarenlang zuinigheid op het gebied van *research and development*. Het bedrijf kwam steeds meer in de problemen door het uitblijven van orders. Pogingen om